

Saateks

Toomas Hiio

Üle 15 aasta tagasi, kui alustati Eesti sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmist, oli tegijatel auahne plaan – avaldada iga number eraldi nii eesti kui ka inglise keeles. Mitmel põhjusel ei ole tänini selleni jõutud – sõjaajaloo aastaraamatu väljaandmine ei ole ühegi toimetaja põhitöö ning pealegi on tõlkimine, artiklite kohandamine sihtkeele lugejaskonnale ja nende toimetamine töömahult võrdne uue numbri koostamisega. Lõpuks ei pruugi mõnel kitsamal Eesti teemal kirjutatud artikkel ingliskeelse lugejaskonna huvi pälvidagi. See ei tähenda sugugi, nagu oleks ingliskeelse lugeja huvi Eesti sõjaajaloo teadusliku uurimise eeltingimus. Teisalt näitab kogemus, et eestikeelse lugeja valmisolek lugeda ingliskeelset ajalooteaduslikku teksti pole sugugi nii suur, kui me üldist inglise keele oskust silmas pidades võiksime arvata. Niisiis avaldame nüüd 2023. aastal ilmunud numbri¹, millega tähistati 100 aasta möödumist Eesti Vabadussõjast, eesti keeles koos koos mõne lisaartikliga.

* * *

Tsaari-Venemaa ja teiste Mandri-Euroopa impeeriumite kokkuvarisemise järel Esimese maailmasõja lõpus püüdsid paljud impeeriumite koosseisu kuulunud vähemusrahvad omariiklust luua või taastada. Enamasti saavutasid nad selle pärast lühemat või pikemat iseseisvus- või vabadussõda, kusjuures tihti tuli võidelda mitme vaenlase vastu, või ka kodusõda, kui mõõtu võtsid lõhenenud ühiskonna osad, kelle arusaam oma rahva ja riigi tulevikust oli erinev. Nagu riikide ja rahvaste sisekonfliktide puhul enamasti, said kõik võitlevad pooled rohkem või vähem abi välismaalt, sest ennekõike naaberriigid on alati huvitatud kodusõja neile soodsast lõpptulemusest.

¹ *Independence Wars in North-Eastern Europe and Beyond*, Estonian Yearbook of Military History = Eesti sõjaajaloo aastaraamat 11 (17) 2021 (Viimsi-Tallinn: Estonian War Museum – General Laidoner Museum, Tallinn University Press, 2023).

Soome, Poola ja Balti riigid suutsid Venemaa haarest vabaneda ja pälvisid iseseisvate riikidena Rahvasteliitu vastuvõetuina rahvusvahelise tunnustuse. Sama hästi ei läinud paljudel teistel rahvastel. Kuigi Nõukogude propaganda kuulutas kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni, et Venemaa vähemusrahvaste töölisel, kehviktalupojal ja progressiivne intelligents saavutasid tõelise rahvusliku enesemääramise ja sõltumatuse alles Nõukogude rahvaste vennalikus peres, ei olnud ükski Nõukogude liiduvabariik rahvusvaheliselt tunnustatud – ei 1918–1922 loodud Valgevene NSV, Ukraina NSV ja Taga-Kaukaasia SFNV, kuhu kuulusid Armeenia, Gruusia ja Aserbaidžaan NSV, ega ka mitte mõnevõrra hiljem moodustatud Kesk-Aasia liiduvabariigid. Kõik nad said iseseisvateks riikideks Nõukogude Liidu kokkuvarisemise tõttu 1991. aastal. Ajaloo paradoksina olid Ukraina NSV ja Valgevene NSV nii Nõukogude Liidu asutajaliikmed 1922. aastal kui ka ÜRO asutajaliikmed 1945. aastal. Ukrainale ja Valgevenele see tegelikku iseseisvust ja enesemääramist ei toonud ning ÜRO Peaassambleel oli NSV Liidul lihtsalt kaks garanteeritud lisahäälet.

Aastaraamatu esimese artikli autor on Klaipėda ülikooli Baltimaade ajaloo ja arheoloogia instituudi direktor Vasilijus Safronovas, kes näitab oma artiklis, et suurem osa sõduritest, kes võitlesid aastatel 1918–1920 Leedu kolmes iseseisvussõjas, ei olnud sõdinud Esimeses maailmasõjas. Ta oponenteerib mitme autori väitega, justkui oleks Esimese maailmasõja järgsed iseseisvus- ja vabadussõjad olnud sõdurite ja ohvitseride Esimese maailmasõja sõjakogemuse jätkuks, ning osutab, et vähemalt Leedu näitel ei pea see väide enamjaolt paika.² Rootsi Riigikaitse Kõrgkooli emeriitprofessor Lars Ericson Wolke kirjutab 1919. aastal Eesti Vabadussõjas võidelnud Rootsi vabatahtlike kompanii moodustamisest, selle liikmetest ja nende saatusest ning mitme mehe võitlusest teistes Läänemere idakalda iseseisvussõdades.³ Greifswaldi Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo õppetooli teadur Thomas Rettig uurib kindralleitnant Rüdiger von der Goltzi, major Alfred Fletcheri ja kindralmajor Pavel Bermond-Avalovi näitel sõjapealike rolli 1919. aastal

² Vt ka Vasilijus Safronovas, „The War is not Over? On the Continuity and Discontinuity between the Great War and the War of Independence as Experienced by the Lithuanian Soldiers“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 11–36.

³ Vt ka Lars Erikson Wolke, „Idealists or Adventurers? The Swedish volunteers in Estonia in 1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 37–66.

Kuramaal ning analüüsib Joshua Sanborni poolt Vene kodusõja kontekstis kasutusele võetud sõjapealikluse mõiste rakendatavust Baltikumis enne-koike Bermond-Avalovi näitel.⁴ Hatšatur Abovjani nimelise Armeenia Riikliku Pedagoogikaülikooli maailma ajaloo ja selle õpetamise meetodite õppetooli professori Hatšatur Stepanjani artikli teemaks on Armeenia lühiajaliseks jäänud iseseisvuse hävimise põhjused Nõukogude Venemaa ja kemalistliku Türgi koosmõjus ning 1921. aasta veebruaril toimunud Nõukogude Venemaa okupatsiooni vastase Armeenia ülestõusu põhjused.⁵

Kahe Eesti autori artiklid käsitlevad repressioone ja terrorit Eesti Vabadussõja ajal. Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi arhiivinduse osakonna teadur Toivo Kikkas võrdleb ühelt poolt Eesti rahvaväe väliskohtute kohtupidamist ja teiselt poolt tšekaa tegevust Nõukogude Venemaa marionettvalitsuse, Eesti Tööraha Kommuuni võimu all olnud alal, samuti nende kui erakorraliste kohtute tegevuse aluseid vastavalt Tsaari-Venemaa sõjaväeseadustes ja Nõukogude Venemaa valitsuse deklaratsioonides.⁶ Majandusteadlane Ants Jürman on uurinud nii punast kui ka valget terrorit Virumaa idaosas aastatel 1918–1919. Ta püüab tuvastada kummagi poole ohvrite arvu, lisades ka seni enamasti tähelepanuta jäänud Soome punakaartlaste üksuste liikmed, kes tapeti Narvas pärast seda, kui Eesti rahvaväe üksused ja Soome vabatahtlikud linna 1919. aasta jaanuaris vabastasid. Ta jõuab järeldusele, et Virumaa idaosa terroriohvrite arv oli alates bolševike võimuhaaramisest 1917. aasta lõpus kuni Vabadussõja lõpuni 1920. aasta alguses palju suurem kui mujal Eestis.⁷

Süüdistus valges terroris oli üks Nõukogude ajaloo-propaganda tööriistu, punane terror ja selle ohvrid oli aga üks argumente võitluses bolševismi vastu. Tänapäeval on enamik asjakohaseid arhiive, aga ka mälestused uurijate käsutuses ning propagandavahu alt tõe tuvastamine on võimalikum

⁴ Vt ka Thomas Rettig, „Pavel Bermond-Avalov and the Formation of the West Russian Volunteer Army – Warlordism in the Baltic?“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 67–115.

⁵ Vt ka Khachatur Stepanyan, „1921 February rebellion as a manifestation of Armenian War of Independence“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 116–129.

⁶ Vt ka Toivo Kikkas, „Field Courts Martial, the Cheka and Penal Policy in the Estonian War of Independence in 1918–1920“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 133–180.

⁷ Vt ka Ants Jürman, „The White and Red Terror in the Eastern Part of Viru County in 1917–1919“, *Estonian Yearbook of Military History* 11 (17), lk 181–218.

kui kunagi varem möödunud sajandi jooksul, silmas pidades küll sedagi, et nii mõndagi on jäädavalt minevikutolmuks saanud. Kuid ajaloolase erapooletu vaade neile minevikusündmustele võib endiselt meelehärmi põhjustada, sest veri on paksem kui vesi.

Esmakordselt ilmub aastaraamatu selles numbris Eesti sõjamuuseumi vanemteaduri Mari-Leen Tammela artikkel kindralmajor Andres Larka rollist Eesti riigikaitsepoliitika kujundamisel, mida on ühelt poolt varjutanud Larka vähem tähelepanu pälvinud tegevus Vabadussõja ajal, kuid võib-olla rohkemgi tema tõus vabadussõjalaste riigivanema kandidaadiks 1934. aasta valimistel ning tema süüdimõistmine 1936. aastal vabadussõjalaste kohtuprotsessil. Poola Rahvusliku Mälu Instituudi teaduri Rafał Michliński uurimus Poola mereväe komandorist Witold Zajączkowskist, kes võitles Vabadussõjas Eesti merejõudude koosseisus, ilmus paari aasta eest poola keeles, kuid avab mõne vähetuntud tahu Eesti Vabadussõja ajaloos, mistõttu pakub kindlasti huvi ka eesti lugejale.

Eesti Vabadussõja ajalugu on tähtis kõigile eestlastele, kuid teadmised samal ajal naaberriikides ja kaugemalgi toimunud annavad võimaluse võrrelda, avastada seni vähe tuntud seoseid ning ehk ka mõista, miks teised rahvad paljusid ajaloosündmusi hoopis teisiti näevad kui meie. Teisalt loodan nagu iga koostaja ja toimetaja, et seda aastaraamatut on lihtsalt huvitav lugeda.